

Dil ve Söz Bağlamında Özbek Atasözleri

Mustafa Said ARSLAN

Öğr. Gör. Dr., Kastamonu Üniversitesi TÖMER, Kastamonu TÜRKİYE.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0640-747X>

ROR ID: <https://ror.org/015scty35>

msarslan@kastamonu.edu.tr

Atıf Bilgisi

ARSLAN, Mustafa Said. "Dil ve Söz Bağlamında Özbek Atasözleri". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 53 (Bahar 2025), 493-510.

Geliş Tarihi	24.09.2024
Kabul Tarihi	29.11.2024
Yayın Tarihi	12.07.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

Toplumlara ait birçok özelliği yansıtan en önemli edebî ürünlerden olan atasözleri üzerine farklı bilimsel metotlar kullanılarak çalışmalar yapılmaktadır. Bir toplumu anlayabilmek, tanıyabilmek ve değerlendirebilmek için atasözlerini incelemek önemli sonuçlar vermektedir.

Geniş bir edebî mirasa sahip olan Özbek Türklerinin atasözleri de çok zengindir. Bu çalışmada Özbek Türkçesindeki dil ve söz kavramları ile ilgili atasözleri incelenmiş ve toplum içerisindeki rolü doğrultusunda değerlendirmeler yapılmıştır.

Dil ve söz bağlamında Özbek atasözlerinin incelendiği bu çalışmada, tespit edilen atasözleri sekiz başlık altında değerlendirilmiştir: Dilin gücü ve toplumdaki rolü, Dil ve kişilik ilişkisi, Dil ve düşünce ilişkisi, Söz vermek / Sözünde durmak, Anlamlı söz - Boş söz, Doğru söz – Yalan söz, Tatlı söz – Acı söz, Ana sözü – Baba sözü – Atalar sözü. Çalışmanın sonunda, tespit edilen atasözleri ile ilgili genel değerlendirmeler yapılmıştır.

Dil ve söz bağlamında tespit edilen atasözlerinin sayısı bakımından fazla olması Özbek Türklerinin dile verdikleri değeri göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler

Özbek Türkçesi, Atasözü, Dil, Söz, Kavram.

Uzbek Proverbs in Language and Word Context

Mustafa Said ARSLAN

Lecturer Dr., Kastamonu University TOMER, Kastamonu TÜRKİYE.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0640-747X>

ROR ID: <https://ror.org/015scty35>

msarslan@kastamonu.edu.tr

Citation

ARSLAN, Mustafa Said. "Uzbek Proverbs in Language and Word Context". *The Journal of Turkish Studies*, 53 (Spring 2025), 493-510.

Date of Submission	24.09.2024
Date of Acceptance	29.11.2024
Date of Publication	12.07.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	tkidergisii@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

ABSTRACT

Studies are being conducted using different scientific methods on proverbs, which are among the most important literary products that reflect many characteristics of societies. In order to understand, know, and evaluate a society, examining proverbs yields essential results.

Uzbek Turks, with a vast literary heritage, also have rich proverbs. In this study, proverbs related to the concepts of language and speech in Uzbek Turkish were examined and evaluated in line with their role in society.

In this study, where Uzbek proverbs are examined in the context of language and words, the identified proverbs are evaluated under eight headings: The power of language and its role in society, The relationship between language and personality, The relationship between language and thought, Making a promise / Keeping one's word, Meaningful words - Empty words, True words - False words, Sweet words - Bitter words, Mother's words - Father's words - Proverbs. At the end of the study, general evaluations were made regarding the identified proverbs.

The fact that the number of proverbs identified in the context of language and speech is relatively high is essential in showing the value that Uzbek Turks attach to the language.

Keywords

Uzbek Turkish, Proverb, Language, Word, Concept.

Giriş

Atasözleri, Türk sözlü kültürünün önemli ürünlerindendir. Milletlerin ortak geçmişleri, ortak değerleri, gelenekleri, düşünceleri, inançları, hayata bakış açıları atasözlerinde ifadesini bulur. Atasözleri, atalarımızınengin tecrübelerinin, düşüncelerinin sağlam bir mantık süzgecinden geçirildikten sonra, söze dönüştürülmesidir. Dilde var olan kelimeler söze dönüştürülerek; bu düşünceler ve sezgiler millet hafızasına kaydedilir.¹

İlk örnekleri Türk Dilinin ilk yazılı kaynağı olan Orhun Abidelerinde karşımıza çıkan ve daha sonraki yazılı kaynaklarımızda da sıkça karşılaşılan atasözleri, birçok açıdan incelenmekte ve incelemeler sonucunda milletin tarihi, yaşam tarzı, hayat felsefesi, inanışları gibi konularda bize ışık tutmaktadır.

Atasözleri, atalarımızın uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan, kamuca benimsenmiş özsözlerdir. Türklerde, yerleşmiş anlayışa göre atasözleri, millidir, tanrı ve peygamber sözleri gibi ruha işleyen etki taşır, inandırıcı ve kutsaldır.²

Zamanla toplum içerisinde bazı sosyal kalıplar değişime uğramaktadır. Fakat atasözlerinde değişmesi çok zor olan, toplumun özünü oluşturan kavramlar görülür. Bu bakımdan değerlendirildiğinde atasözleri zaman içinde değişen kültür yapısının oluşturduğu farklı kültürel ve sosyal yapılardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.³ Atasözleri, kalıplaşmış sözlerdir. Bu yüzden, bir atasözünün söz dizimini değiştiremeyiz. “Dost kara günde belli olur” atasözünü, “Kara günde dost belli olur.” diye değiştiremeyiz. Anlam aynı gibi görülse de söz diziminin değişikliği anlatımın bütünlüğünü bozar.⁴

¹ Ercan Alkaya, “Dil ve Söz Bağlamında Kırım Karay Türklerinin Atasözleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2006, S. 20, s. 89.

² Yakup Yılmaz ve Hatice Sarı, “Türk Atasözlerinde Akrabalık Adlarının Kullanımı”, *RumeliDE, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2015, 2, s. 2.

³ Semih Babatürk, “Kırgız Türkçesinde Göç ile İlgili Atasözleri”, *Uluslararası Orta Asya Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 2018, s. 1002.

⁴ Tuğba Gökbayır, “Dil ve Söz Bağlamında Kırgız Türklerinin Atasözleri”, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*, 2022, 6. Cilt, 1. Sayı, s. 256.

Türkçede atasözü kavramı, Dîvânu Lugâtî't-Türk'te Arapça mesel, Türkçe sav; Divan edebiyatında ve Osmanlıcada mesel, darbimesel sözcükleri ile karşılanmıştır.⁵ "Azerbaycan Türkleri "atalar sözü", Gagauzlar "söleyiş", Özbekler "makal", Uygurlar "makal", Başkurtlar "makal, eytim, atalar süzi", Kazaklar "makal, metel, nakıl", Kırgızlar "makal-lakap", Tatarlar "atalar süzi, makal", Türkmenler "atalar sözi, nakıl", Karakalpaklar "makal", Kumuklar "atalar sözü", Nogaylar "makal, takpak" olarak atasözünü adlandırmaktadır."⁶ Özbek Türkçesinde atasözü kavramını açıklamak için makal sözcüğü dışında "matal, nakl, zarbumasal, atalar sözi, hikmatli söz, aforizm, hikoyat, hikmat, burungilar sözi, maşoyihlar sözi" kelime ve kelime grupları da kullanılır.⁷

Özbekler, atasözlerine çok değer veren bir toplumdur. Bu önem, atasözlerinin zenginliğinden, çeşitliliğinden anlaşılmaktadır.⁸ Özbek şairi Erkin Vahid, Özbek atasözleri hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: "Atasözleri bizim için asırların sedası, geçmişimizde aynı havayı teneffüs etme hissini uyandıran ölmez nutuk ve çağlar arası köprüdür. Hikmetli sözler (atasözleri), bilinmeyen şairlerin yürekleri, halk istidadının mesafe bilmez ışıklarıdır. Zulmün, husumetin ve haksızlığın göğsüne saplanan adalet kılıcıdır. Atasözleri hiçbir padişahın ilan etmediği ferman, hiçbir cumhurbaşkanının mühürlemediği kanun, hiçbir devlet tarafından yazılmayan anayasadır."⁹

Bir milletin hayatında iz bırakan kavramlar atasözlerinde sıklıkla dile getirilir. Bir kavramın, bir millete ait atasözlerinde kullanılma sıklığı, o kavrama verilen önemi ortaya koyar. İnsanlar arası iletişimde en önemli hususlardan biri olan dil ve söz de Özbek atasözlerinde sıklıkla değinilen bir konudur. İnsan ilişkilerini doğrudan etkileyen, insanın sosyal statüsünü,

⁵ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler I Atasözleri Sözlüğü*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1993, s. 13-14.

⁶ Ercan Alkaya, "Tatar Türkçesindeki Dil ve Söz İle İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2001, C.11, S. 2, s. 58.

⁷ To'ra Mirzayev ve Bahodir Sarimsoqov, *O'zbek Halq Maqollari 1 A-O*. Toshkent 1987, s. 15.

⁸ Ahmet Erdem, "Akrabalık Kavramları Bağlamında Özbek Atasözleri Üzerine Bir İnceleme". *Turkish Studies-Language*, 2022, 17(1), s. 40.

⁹ İbrahim Yoldaşev ve Muhittin Gümüş, *Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri*, Engin, Ankara 1995, s. 5.

kişiliğini ortaya koyan dil kullanımı, atasözleri aracılığıyla bir nasihat olarak gelecek nesillere aktarılmıştır.

Atasözlerinin özgünlüğünü sağlayarak dilin işleniş biçimini oluşturan en önemli öge dilin bireysel kullanımı, daha doğrusu söze dönüşmesidir. Dil toplumsal, söz ise bireyseldir. Saussure'e göre, söz toplumsal olan dilin kişi tarafından gerçekleştirilmesi, özel kullanımıdır. Sözün tüm gerçekleşmeleri bireysel ve anlıktır.¹⁰ Atasözleri de duyguların, düşüncelerin söze dönüştüğü değerler bütünüdür.¹¹ Bu değerler bütününe ortaya koyulduğu Özbek atasözlerinde dil ve söz konusuna oldukça geniş yer verilmiştir. Bu çalışmada Özbek Türklerinde dil ve söz ile ilgili atasözleri irdelenmeye çalışılmıştır. Söz konusu atasözleri, "O'zbek Xalq Maqollari"¹² ve "Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri"¹³ adlı eserlerden faydalanılarak tespit edilmiştir.

Özbek atasözlerinden dil ve söz bağlamında kullanılan 670 atasözü tespit edilmiştir. Özbek atasözlerinde çok geniş bir şekilde yer alan dil ve söz kavramları, inceleme bölümünde, hangi amaçlar için kullanıldığı dikkate alınıp, örnek atasözleriyle birlikte değerlendirilecektir. Dil ve söz bağlamındaki Özbek atasözlerinin sayısının fazla olması ve çalışmanın hacmini artırması nedeniyle tespit edilen 670 atasözünün tamamına yer verilmeyecektir.

İnceleme

1. Dilin Gücü ve Toplumdaki Rolü

İnsanlar arasında iletişimin en önemli aracı dil ve sözdür. Özbek atasözlerinde, dili etkili kullanabilmek insanlar için büyük bir zenginlik olarak değerlendirilmiştir. Anjom – uy ziynati, / So'z – inson ziynati (Mirzayev vd., 2019: 99). "Ev eşyası, ev ziyneti, / Söz, insan ziyneti." atasözünde olduğu gibi söz, insanı güzelleştiren, değerli kılan bir kavramdır.

¹⁰ Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri* (Çev. Berke Vardar), Ankara 1985, s. 22-23.

¹¹ Ercan Alkaya, 2006, "a.g.m", 91.

¹² To'ra Mirzayev, Asqar Mosoqulov, Bahodir Sarimsoqov, *O'zbek Xalq Maqollari*, Sharq, Toshkent 2019.

¹³ İbrahim Yoldaşev ve Muhittin Gümüş, *a.g.e.*

Dilin iletişim işlevi onu toplumsal kılan en önemli unsurdur.¹⁴ Bu nedenle toplum içerisinde dili kullanabilmek ya da kullanamamak hem insanın doğru ve etkili bir iletişim kurmasını sağlar hem de toplum içerisindeki statüsünü belirler. Dilin ve sözün ne kadar etkili olduğu aşağıdaki Özbek atasözlerinde açıkça ifade edilmektedir:

Kishining o'zi yetmagan yerga so'zi yetar (Mirzayev vd., 2019: 102). "Kişinin kendi ulaşamadığı yere sözü ulaşır."

Kuch egmaganni so'z egar (Mirzayev vd., 2019: 102). "Gücün eğermediğini söz eğer."

Suydirgan ham til, / Kuydirgan ham til (Mirzayev vd., 2019: 104). "Sevdiren de dil, / Yakan da dil."

Suyaksiz til suyak sindirar (Mirzayev vd., 2019: 105). "Kemiksiz dil kemik kırar."

So'z nayzadan o'tkir (Mirzayev vd., 2019: 105). "Söz kılıçtan keskin."

Tayog'i yo'g'on birni urar, / So'zi yo'g'on mingni urar (Mirzayev vd., 2019: 106). "Sopası kalın bir kişiye vurur, / Sözü kalın bin kişiye vurur."

Fil ko'tarmaganni til ko'tarar (Mirzayev vd., 2019: 108). "Filin kaldıramadığını dil kaldırır."

Özbek atasözlerinde dile verilen önemin millete verilen değerle eş olduğu vurgulanır. Dile değer vermeyen bir insanın milletine de değer vermesi beklenemez. Çünkü dil, bir milletin yapı taşlarından biridir.

Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz (Mirzayev vd., 2019: 107). "Dile isteksiz, halka itibarsız."

Tilga e'tibor – elga e'tibor (Mirzayev vd., 2019: 107). "Dile itibar, halka itibar."

Tilga ehtiyot – elga ehtiyot (Mirzayev vd., 2019: 107). "Dile önem, halka önem."

2. Dil ve Kişilik İlişkisi

Atasözleri, derin anlamlar barındıran özlü sözlerdir. Özbek atasözlerinde insanların dil kullarımlarına bakarak kişiliklerini

¹⁴ Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, TDK Yayınları, Ankara 1982, s. 10.

anlayabileceğimiz açıkça ifade edilmiştir. “Kişinin sözü nasıl ise kendisi de öyledir.” anlamına gelen birçok atasözü mevcuttur. Bu atasözlerinden bazıları şunlardır:

O’zi to’g’rining – so’zi to’g’ri (Mirzayev vd., 2019: 63). “Kendi doğru olanın, sözü doğrudur.”

O’zi qing’irning – so’zi qing’ir (Mirzayev vd., 2019: 63). “Kendi eğrinin, sözü eğri.”

O’g’rilik ko’zdan boshlanar, / To’g’rilik – so’zdan (Mirzayev vd., 2019: 63). “Hırsızlık gözden başlar, / Doğruluk sözden.”

G’iybatchining dili kir, / G’ar-o’g’rining tili bir (Mirzayev vd., 2019: 66). “Gıybet edenin gönlü kir, / Fahişe – hırsızın dili bir.”

Bir so’zlining yuzi – yorug’, / Munofiqning yuzi – choriq (Mirzayev vd., 2019: 67). “Sözü bir olanın yüzü aydınlık, / Münafığın yüzü çarık.”

Dil, kişinin iç dünyasını yansıtan bir ayna görevi görür. Kişinin dili bozursa içi de bozuk, dili düzgünse gönlü de düzgündür.¹⁵ Özbek atasözlerinde kişinin karakter özelliklerinin halk arasında, kullandığı sözlere göre değerlendirildiği görülmektedir:

Dili qora – tili qora (Mirzayev vd., 2019: 69). “Gönlü kara, dili kara.”

Yomon bola ko’zidan, / Bilinadi so’zidan (Mirzayev vd., 2019: 71). “Kötü çocuk gözünden, / Bilinir sözünden.”

Ilon zahri – tishida, / Yomon zahri – tilida (Mirzayev vd., 2019: 81). “Yılan zehri, dişinde, / Kötünün zehri, dilinde.”

Yaxshi bilib so’zlar, / Yomon tilib so’zlar (Mirzayev vd., 2019: 91). “İyi, bilerek konuşur, / Kötü, dilerek konuşur.”

Gapi to’ngning o’zi to’ng (Mirzayev vd., 2019: 100). “Sözü kaba olanın kendisi de kabadır.”

So’zi nodurustning o’zi nodurust (Mirzayev vd., 2019: 105). “Sözü dürüst olmayanın kendisi de dürüst olmaz.”

So’zning boyligi – odamning chiroyligi (Mirzayev vd., 2019: 106). “Sözün zenginliği, insanın güzelliği.”

3. Dil ve Düşünce İlişkisi

¹⁵ Ercan Alkaya, 2001, “a.g.m”, 60.

Dil düşüncenin ifade vasıtasıdır. Düşünce, akıl, bilgi, buluş insanî anlamda ancak dille imkân kazanır.¹⁶ Düşünce ve dil ayrılmaz bir bütündür.¹⁷ Özbek atasözlerinde kişilerin söz söylemeden önce düşünmeleri, önce plan yaparak hareket etmeleri istenir. Çünkü söz ağızdan çıktıktan sonra onu değiştirmek mümkün olmamaktadır. Bu durumu ifade eden Özbek atasözlerinden bazıları aşağıdaki gibidir:

Og'izdan chiqqan so'z qaytmas (Mirzayev vd., 2019: 104). "Ağızdan çıkan söz geri dönmez.",

So'z chumchuq emas, / Og'izdan chiqsa, tutib bo'lmas (Mirzayev vd., 2019: 105). "Söz serçe değildir, / Ağızdan çıksa, tutulmaz.",

Aytmasdan burun so'zga sen ega, aytgandan so'ng senga so'z ega (Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 161). "Söylemeden önce söze sen sahipsin, söyledikten sonra sana söz sahip."

Düşünülmeyen söylenen söz, sonucunda sorunlar ortaya çıkarır. Söylenen sözün sonunda sıkıntılar yaşamamak için fikirlerin akıl süzgecinden geçirilmesi gerekmektedir. Çünkü "Er – lafzidan, / Qo'y – bo'g'zidan" (Mirzayev vd., 2019: 109). "Erkek lafzından, / Koyun boğazından." atasözünde olduğu gibi kişiler söyledikleriyle toplum içerisinde değer görürler. Bir söz söylemeden önce düşünmek gerektiği Özbek atasözlerinde sıklıkla değinilen bir konudur:

Ko'p o'yla, bir so'yla (Mirzayev vd., 2019: 164). "Çok düşün, bir konuş.",

Fikri ravshanning so'zi ravshan (Mirzayev vd., 2019: 169). "Fikri açığın sözü açık.",

Dono o'ylab aytar, / Nodon – o'ynab (Mirzayev vd., 2019: 161). "Âlim düşünerek konuşur, / Cahil, oynayarak.",

Na gap bo'lsa o'yida, / Ayon bo'lar tilida (Mirzayev vd., 2019: 400). "Ne söz olursa aklında, / Ayan olur dilinde.",

So'z aytganda o'ylab ayt, / Oqibatin bo'ylab ayt (Mirzayev vd., 2019: 411). "Söz söylediğinde düşünüp söyle, / Akıbetini ölçüp söyle.",

¹⁶ Ercan Alkaya, 2006, "a.g.m", 94.

¹⁷ Tuğba Gökbayır, "a.g.m", 258.

O'n qatim o'yla, / Bir qatim so'yla (Mirzayev vd., 2019: 418). "On kere düşün, / Bir kere konuş."

4. Söz Vermek / Sözünde Durmak

Kişinin toplum içerisinde değer kazanması verdiği sözü yerine getirmesine bağlıdır. Atasözlerinin hepsi sözün hayata geçirilmesini, ağızdan çıktığı gibi kalmamasını ve işle pekiştirilmesi gerektiğini öğütler.¹⁸ Toplumun bakış açısına göre verilen söz yerine getirilmesi gereken bir borç olarak değerlendirilir. "Kim mard bo'lsa so'ziga, / Oydır elning ko'ziga" (Mirzayev vd., 2019: 185). "Kim mert ise sözünde, / Aydır elin gözünde." atasözünde olduğu gibi sözüne sadık olan kişi insanların gözünde çok değerli olarak görülür.

Verilen sözün yerine getirilip getirilmemesi kişinin karakteri ve toplumdaki değerini belirleyen önemli unsurlardan biridir. Verdiği sözü yerine getiren kişi mert olarak tanımlanır.

Mard aytmas, / Aytsa qaytmas (Mirzayev vd., 2019: 185). "Mert söylemez, / Söylese geri dönmez.",

Saxiy berganini aytmas, / Er aytganidan qaytmas (Mirzayev vd., 2019: 378). "Cömert verdiği söylemez, / Erkek söylediğinden dönmez.",

Tursang so'zingda, hurmat o'zingda (Mirzayev vd., 2019: 378). "Durursan sözünde hürmet seninle.",

Ulug' kishi va'dasida yolg'on yo'q (Mirzayev vd., 2019: 378). Ulu kişinin sözünde yalan yok.",

Er aytmas, aytsa qaytmas (Mirzayev vd., 2019: 378). Erkek söylemez, söylerse dönmez.",

Er yigitning aytgani – miltiqdan o'q otgani (Mirzayev vd., 2019: 378). "Erkek adamın söylediği, silahtan mermi atmasıdır.",

Erning so'zi bitta (Mirzayev vd., 2019: 378). "Erkeğin sözü tektir."

Halk, atasözlerinde kişilerden sadece sözü söylemekle kalmamasını, söylediği sözü uygulamaya koymasını da bekler. Çünkü dilden gelen, elden geldiği sürece makbuldür.¹⁹

¹⁸ Ercan Alkaya, 2001, "a.g.m", 62.

¹⁹ Ercan Alkaya, 2006, "a.g.m", 93.

Gapni oz so'zla, / Ishni ko'p ko'zla (Mirzayev vd., 2019: 30-31). "Laf az söyle, işi çok gözle.",

Mingta chiroyli so'zdan, / Bitta xunuk ish yaxshi (Mirzayev vd., 2019: 41). "Bin güzel sözden, / Bir kötü iş iyidir.",

So'zing kumush bo'lsa, / Ishing – oltin (Mirzayev vd., 2019: 44). "Sözün gümüş ise, / İşin, altın."

Hayata geçirilmeyen sözün bir değeri yoktur. Gerçekleştirilen ya da gerçekleştirilmeyen sözler de kişinin karakteri hakkında ipuçları verir:

Gap bo'lsa, paka-paka, / Ish bo'lsa, cheka-cheka (Mirzayev vd., 2019: 30). "Laf olsa, güle güle, / İş olsa, seve seve.",

Ish desa, ayyor, / Osh desa, tayyor (Mirzayev vd., 2019: 34). "İş dese, hilebaz, / Aş dese, hazır.",

So'ziga boqma, ishiga boq (Mirzayev vd., 2019: 44). "Sözüne bakma, işine bak.".

5. Anlamli Söz - Boş Söz

Kişi konuştuğu sözün niteliğine göre değerlendirilir. Sözü ölçüp biçen, gerektiği yerde kullanan kişilere itibar edilir. Dolayısıyla ağızdan çıkan söz, kişinin değerini ortaya koyan bir ölçüdür.²⁰ Özbek atasözlerinde anlamlı ve faydalı sözler kısa, derin anlamları olan ve düşünülerek söylenmiş sözlerdir. Sözün çok uzatılmaması gerektiği ifade edilir:

Ko'p bilgan oz so'zlar, / Oz bo'lsa ham soz so'zlar (Mirzayev vd., 2019: 164). "Çok bilen az konuşur, / Az olsa da doğru konuşur.",

O'z so'zli yigit – kun yuzli yigit (Mirzayev vd., 2019: 264). "Öz sözlü yiğit, gün yüzlü yiğit.",

O'rinli so'z o'qdan o'tkir (Mirzayev vd., 2019: 264). "Yerinde söz oktan keskin."

Anlamlı ve faydalı sözün karşısı olarak değerlendirilen boş sözün hiç söylenmemesi daha iyidir. Söylenen kişiye rahatsızlık veren, kuru gürültüden bir adım öteye gitmeyen sözün hiçbir faydası olmadığına atasözlerinde sıklıkla değinilmektedir:

²⁰ Ercan Alkaya, 2006, "a.g.m", 93.

Quruq soʻz quloqqa yoqmas (Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 50). “Boş söz kulağa hoş gelmez.”,

Quruq soʻz bosh ogʻritar, / Yoriq qoshiq ogʻiz yirtar (Mirzayev vd., 2019: 112). “Kuru söz baş ağrıtır, / Yarık kaşık ağız yırtar.”,

Aqlli naqlab soʻzlar, / Aqlsiz laqillab soʻzlar (Mirzayev vd., 2019: 153). “Akıllı ikna ederek konuşur, / Akılsız boş boş konuşur.”,

Befoyda soʻzni aytma, / Foydali soʻzdan qaytma (Mirzayev vd., 2019: 472). “Faydasız sözü söyleme, / Faydalı sözden dönme.”

6. Doğru Söz – Yalan Söz

Düşüncenin aracı olan dili kullanmak kişinin iradesinde olan bir durumdur. Ağızdan çıkan sözün niteliği kişinin değerini ortaya koyar. Sözün doğruluğu ise her zaman makbul sayılmıştır.²¹ Dil ve söz ile ilgili atasözlerine bakıldığında doğru ve yalan sözü konu edinen atasözlerinin dikkat çekici şekilde çoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu durumun temel sebebi Özbek toplumu için doğru sözün önemli olmasıdır. Hem toplumsal hem de dinî değerler açısından yanlış olarak nitelendirilen yalan sözün ortaya çıkarabileceği sorunlar atasözlerinde de açıkça görülebilmektedir.

Doğru söz söylemek halk arasında her zaman erdemli bir davranış olarak görülmüştür. Her ne şart altında olursa olsun doğruyu söylemek insanın en önemli vazifesidir.

Boshingga qilich kelsa ham, / Toʻgʻri soʻzla (Mirzayev vd., 2019: 257). “Başına kılıç gelse de, / Doğru konuş.”,

Rost gap aytgan yengilmas (Mirzayev vd., 2019: 261). “Doğru söz söyleyen yenilmez.”,

Rostlik – muhabbat elchisi (Mirzayev vd., 2019: 261). “Doğruluk, muhabbet elçisi.”,

Tuyning buvrasi yaxshi, / Soʻzning tuvrasi yaxshi (Mirzayev vd., 2019: 262). “Devenin buğrası iyi, / Sözün doğrusu iyi.”

Doğru söz genellikle can yakan, acı söz olarak da değerlendirilmektedir. Bu duruma aşağıdaki Özbek atasözleri örnek olarak gösterilebilir:

²¹ Ercan Alkaya, 2006, “a.g.m”, 95.

To'g'ri gap tuqqaningga yoqmas (Mirzayev vd., 2019: 262). "Doğru söz kardeşine hoş gelmez.",

To'g'ri so'z achchiq bo'lar (Mirzayev vd., 2019: 263). "Doğru söz acı olur.",

To'g'ri so'z ko'z o'yar (Mirzayev vd., 2019: 263). "Doğru söz göz oyar.",

To'g'ri so'z toshni yorar, / Egri so'z – boshni (Mirzayev vd., 2019: 263). "Doğru söz taşı yarar.",

To'g'ri so'z tutaqtirar (Mirzayev vd., 2019: 263). "Doğru söz öfkelerendir.",

To'g'ri so'z qilichdan o'tkir (Mirzayev vd., 2019: 263). "Doğru söz kılıçtan keskin.",

To'g'ri so'z quloqqa yoqmas (Mirzayev vd., 2019: 263). "Doğru söz kulağa hoş gelmez."

Doğru söz ve yalan söz, doğru söyleyen ile yalancı da atasözlerinde sıklıkla karşılaştırılan kavramlardır:

Chin so'z – mo'tabar, / Yaxshi so'z - muxtasar (Mirzayev vd., 2019: 108). "Doğru söz muteber, / İyi söz muhtasar.",

Yolg'on aytib foyda ko'rsang, / Oxiri zarar toparsan. / Rost aytib zarar ko'rsang, / Oxiri foyda toparsan (Mirzayev vd., 2019: 258). "Yalan söyleyip fayda bulursan, / Sonunda zarar görürsün. / Doğru söyleyip zarar görürsen, / Sonunda fayda bulursun.",

Yolg'on gapirib yashagandan / Rost gapirib o'lgan yaxshi (Mirzayev vd., 2019: 258). "Yalan söyleyip yaşamaktansa / Doğru konuşup ölmek iyidir.",

Yolg'on uzoqqa ketsa ham, / Haqiqat quvib yetar (Mirzayev vd., 2019: 258). "Yalan uzağa gitse de, / Hakikat kovalayıp yetişir.",

Yolg'on uyaltirar, / Rost suyuntirar (Mirzayev vd., 2019: 259). "Yalan utandırır, / Doğru sevindirir."

Türkiye Türkçesinde bulunan "Yalancının mumu yatsıya kadar yanar." atasözünde olduğu gibi yalanın muhakkak ortaya çıkacağı Özbek atasözlerinde belirtilmiştir. Yalanı ortaya çıkaranın da doğru olduğu vurgulanmıştır:

Arafa kuni yolg'on gapirganning / Namoz kuni yuzi qora (Mirzayev vd., 2019: 257). "Arife günü yalan konuşanın / Bayram günü yüzü kara olur.",

Yolg'on gapning chuvi chiqar (Mirzayev vd., 2019: 258). "Yalan sözün sırrı ortaya çıkar.",

Yolg'on yetmish yil yerda yotsa ham, / Yolini chiqar (Mirzayev vd., 2019: 258). "Yalan yetmiş yıl yerde yatsa da, / Dumanı çıkar."

7. Tatlı Söz – Acı Söz

Dil, kişinin toplum içerisindeki statüsünü belirlemede en önemli unsurlardan biridir. Dilin kötü kullanılması durumunda, kişiye olumsuzluklar getiren bir araç durumuna dönüşür. Her toplumda olduğu gibi güzel söz söylemek Özbeklerde de önemlidir. Güzel söz söyleyen kişi değerlidir. Acı sözler söyleyen kişilerin ise toplumda sevilmedikleri görülür. Acı sözler unutulmayan, kırıncı ve insanlarda derin izler bırakan sözlerdir.

Achchiq til – zahri ilon, / Chuchuk tilga - jon qurbon (Mirzayev vd., 2019: 99). "Acı dil, yılan zehri, / Tatlı dile, can kurban.",

Bir yaxshi gap esdan chiqmas, / Bir – yomon gap (Mirzayev vd., 2019: 99). "Bir, iyi söz akıldan çıkmaz, / Bir, kötü söz.",

Zahar til suyakni yorar (Mirzayev vd., 2019: 102). "Zehir dil kemiği kırar.",

Iliq so'z - shakar, / Sovuq so'z – zahar (Mirzayev vd., 2019: 102). "Ilık söz, şeker, / Soğuk söz, zehir."

Acı ve tatlı sözler ile ilgili Özbek atasözlerine bakıldığında, tatlı sözler ile ilgili söylenen atasözlerinin sayısının daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Tatlı sözün birçok derde deva olacağı, toplum içinde insanı saygın bir konuma getireceğinden bahsedilir:

Dorining achchig'i yaxshi, / So'zning shirini (Mirzayev vd., 2019: 100). "İlacın acısı iyi, / Sözün tatlısı."

Bir tavakkal buzadi, / Ming qayg'uning qal'asin. / Bir shirin so'z bitkazar, / Ming ko'ngilning yarasin (Mirzayev vd., 2019: 99). "Bir tevekkel bozar, / Bin kaygının kalesini. / Bir şirin söz bitirir, / Bin gönülün yarasını.",

Issiq kiyim tanni iltar, / Issiq soʻz jonni iltar (Mirzayev vd., 2019: 102).
 “Sıcak elbise teni ıltır, / Sıcak söz canı ıltır.”.

8. Ana Sözü – Baba Sözü – Atalar Sözü

Atasözleri genel anlamda nasihat niteliği taşıyan sözlerdir. Hayat tecrübelerinden faydalanarak söylenen bu sözlerin yanı sıra ailenin en önemli üyelerinden anne ve babanın çocuklarına söyledikleri sözler de nasihat özelliği taşıyan sözler arasındadır. Özbek atasözlerine bakıldığında anne sözünden çok babanın, atanın sözü ön plana çıkmaktadır:

Otalar soʻzi – aqlning koʻzi, / Onalar soʻzi – baxtning oʻzi (Mirzayev vd., 2019: 167). “Atalar sözü, aqlın gözü, / Analar sözü, bahtın kendisi.”,

Soʻz koʻrki – maqol, / Guzar koʻrki – baqqol, / Yigit koʻrki – soqol (Mirzayev vd., 2019: 222). “Sözün süsü, atasözü, / Mahallenin süsü, bakkal, / Delikanlının süsü, sakal.”.^

Özbek atasözlerinden “Ota soʻzi – pichoq, / Ona soʻzi – qumaloq (Mirzayev vd., 2019: 400). “Baba sözü, bıçak, / Ana sözü keçi boku.”” ise babanın sözünün kesin bir söz olduğu, söylendiğinde mutlaka dikkate alınması gerektiğini anlatırken, annelerin söylediği sözlerin baba sözü kadar keskin olmadığı, sık sık söylenen, annenin merhameti nedeniyle yaptırım gücü daha az olan sözler olduğu vurgulanmıştır.

Sonuç

Atasözleri ait olduğu toplumun özelliklerini çok net bir şekilde yansıtan edebî ürünlerden biridir. Bir milletin değer yargıları, iyilik ve kötülük algısı, yaşam tarzı atasözlerinde kendine yer bulur.

Özbek Türkçesi atasözlerinin bulunduğu kaynaklardan, dil ve söz bağlamında 670 atasözü tespit edilmiştir. Dil ve söz ile ilgili atasözü sayısının bu denli fazla olması, Özbekler için dilin ve sözün önemini açıkça göstermektedir.

Dil ve söz bağlamında Özbek atasözlerinin incelendiği bu çalışmada, tespit edilen atasözleri sekiz başlık altında değerlendirilmiştir: Dilin gücü ve toplumdaki rolü, Dil ve kişilik ilişkisi, Dil ve düşünce ilişkisi, Söz vermek / Sözünde durmak, Anamlı söz - Boş söz, Doğru söz – Yalan söz, Tatlı söz – Acı söz, Ana sözü – Baba sözü – Atalar sözü.

Tespit edilen dil ve söz ile ilgili Özbek atasözlerinde zıt kavramların bir arada kullanıldığı görülmüştür. Bu zıtlıklar kullanılarak, Özbek diline ve kültürüne ait soyut kavramlar somutlaştırılarak, Özbek kültürünün değerleri, yaşam biçimi ve dünya görüşü derinlemesine işlenmiştir. Yapılan çalışmada atasözlerinin kullanım amaçlarına göre sınıflandırılmasında zıtlık ifade eden kavramlar tercih edilmiştir. Örneğin; “Anlamalı söz – Boş söz” başlığı altında değerlendirilen “Befoyda so’zni aytma, / Foydali so’zdan qaytma (Mirzayev vd., 2019: 472). “Faydasız sözü söyleme, / Faydalı sözden dönme.”” atasözünde olduğu gibi zıtlık kullanılarak verilmek istenen anlamın daha etkili olması sağlanmıştır.

Çalışmada ele alınan atasözlerinden doğru söz ve yalan sözle ilgili atasözleri dikkat çekicidir. Bu konudaki atasözlerinin çeşitliliği ve sayısı Özbek toplumunda yalan ve doğru söze karşı olan tutumu gözler önüne sermektedir. Doğru söyleyen kişiler akıllı, mert gibi güzel sıfatlarla değerlendirilirken, yalan söyleyenlerin karşısındaki insanlara ve topluma verdikleri zarara dikkat çekilmiştir.

Dil, insanlar arasında iletişimi sağlayan en önemli araçtır. İnsanlığın var oluşundan itibaren kullanılan bu aracın doğru ve etkili kullanılması, toplumun sağlıklı bir iletişim kurabilmesini sağlar. Ağızdan çıktığında bir mermiye benzetilen, kılıçtan daha keskin olduğu düşünülen dilin önemi bütün dillerde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de kendini göstermiştir.

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan, Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim-1, TDK Yayını, Ankara 1982.
- AKSOY, Ömer Asım, Atasözleri ve Deyimler I Atasözleri Sözlüğü, İnkılâp Yayınları İstanbul 1993.
- ALKAYA, Ercan, “Tatar Türkçesindeki Dil ve Söz İle İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2001, C.11, S. 2, s. 55 - 76.
- ALKAYA, Ercan, “Dil ve Söz Bağlamında Kırım Karay Türklerinin Atasözleri”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2006, S. 20, s. 89 - 99.
- ARSLAN, Döne, Mustafa Said Arslan, “Kazak Türkçesindeki "Jürek" ile Kurulan Deyimlerin Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları”, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, 2019, V. 43, s. 67-77.

- BABATÜRK, Semih, "Kırgız Türkçesinde Göç ile İlgili Atasözleri", Uluslararası Orta Asya Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 2018, ss. 1000-1012.
- BABATÜRK, Semih, "Kırgız atasözlerindeki dil ve söz kavramları üzerine bir inceleme", Journal of Turkic Civilization Studies, 2022, 3(2), 83-94.
- ERDEM, Ahmet, "Akrabalık Kavramları Bağlamında Özbek Atasözleri Üzerine Bir İnceleme". Turkish Studies-Language, 2022, 17(1): 37-53.
- GÖKBAYIR, Tuğba, "Dil ve Söz Bağlamında Kırgız Türklerinin Atasözleri", Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD), 2022, 6. Cilt, 1. Sayı, 255-278.
- MARUFOV, Z. M., vd., Özbek Tilining İzahlı Lugati I/II, Rus Dili Nashriyot, Moskova 1981.
- MİRZAYEV, To'ra ve Bahodir Sarimsoqov, O'zbek Halq Maqollari 1. A-O. Toshkent 1987.
- MİRZAYEV, To'ra ve Bahodir Sarimsoqov, O'zbek Halq Maqollari 2. P-H. Toshkent 1988.
- MİRZAYEV, To'ra, Asqar Mosoqulov, Bahodir Sarimsoqov, O'zbek Halq Maqollari. Sharq, Toshkent 2013.
- MİRZAYEV, To'ra, Asqar Mosoqulov, Bahodir Sarimsoqov, O'zbek Halq Maqollari. Sharq, Toshkent 2019.
- KORAŞ, Hikmet, Fatma Açık, Zamira Öztürk, Özbek Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlük, Nobel, Ankara 2023.
- Komisyon, Özbek Tilining İzohli Lugati, 5 Cilt, Editör: A. Madvaliyev, Davlat İlmiy Nashriyoti, Toshkent 2006-2007.
- SAUSSURE, Ferdinand de, Genel Dilbilim Dersleri (Çev. Berke Vardar), Ankara 1985.
- SHUKUR, Eshqobil, Bobo So'z Izidan, Sharq, Toshkent 2018.
- TDK, Türkçe Sözlük (11. Baskı), Türk Dil Kurumu, Ankara 2011.
- YILMAZ, Yakup ve Hatice Sarı, "Türk Atasözlerinde Akrabalık Adlarının Kullanımı", RumeliDE, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, 2015, 2, 1-20.
- VARDAR, Berke, Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri, TDK Yayınları, Ankara 1982.
- YOLDAŞEV, İbrahim ve Muhittin Gümüş, Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri. Engin, Ankara 1995.